

Holocaust Romániában és Szlovákiában

*Sas Andor: A szlovákiai zsidók
üldözése 1939–1945.*

A szöveget gondozta és szerkesztette

Csanda Gábor. Kalligram K.,

Pozsony, 1993. 255.

*Carp, Matatias: Holocaust
Romániában 1940–1944.*

Ford. Takács Ferenc.

Primor K., h. n. 1993, 289.

Nehéz helyzetben vannak a neonácik. Ha megpróbálják Hitlert és csatlósait, szövetségeseit rehabilitálni, azt állítva, hogy pusztán antikommunista nemzeti hősokról van szó, akkor ellenfeleik a zsidó Holocaustra hivatkoznak. Körülbelül 5 millió európai zsidó elpusztítását semmiféle racionális érveléssel nem lehet igazolni. Ezért a neonácik egész egyszerűen megpróbálják letagadni a tényeket, azt állítva, hogy nem is léteztek gázkamrák, a zsidókat csak munkatáborokban dolgoztatták és csupán néhány tízezer pusztult el közülük. A neonáciknak a kelet-európai poszt-kommunista rendszerekben is akadnak szövetségeseik. Ezen országok politikai elitjének jónéhány tagja úgy véli, hogy ha sikerülne hazájuk második világháborús részvételét legalább a zsidó Holocaust emlékéttől „megtisztítani”, akkor könnyebben menne a nép-nemzet átnevelése. Ha például Horthy katonái csak egy antikommunista kereszteshadjárásban védtek a hazát a Donnál, akkor nem kell szót ejteni arról, hogy a nácik és cinkosaik nem csak milliószámra pusztították a zsidókat, hanem ölték a zsidók mellett a lengyel, cseh, ukrán, orosz, stb. értelmiségieket és hozzáálltak az elmebetegek, a homoszexuálisok, a bűnözők likvidálásához is. Emlékezni kell arra is, hogy ezekért a tömegmészárlásokért nem csak a nácik (és a magyar nyilasok, a szlovák Hlinka Gárdisták, vagy a román Vasgárdisták) voltak a

felelősek. Öldököltek litvánok és románok, horvátok és ukránok, s buzgón kollaboráltak a nácikkal a szlovák, magyar, francia, holland, stb. hatóságok is.

Ma már sokat tudunk arról, mi is történt 1939–1945 között Európában a zsidókkal. Raul Hilberg amerikai történész elsősorban a német dokumentumok alapján megírta és 1961-ben publikálta monumentális Holocaust-történetét.¹ E munka megjelenésétől számíthatjuk a tudományos Holocaust-kutatás kezdetét. 1961 előtt sem Izraelben, sem Amerikában nem volt „téma” a Holocaust. Egyetemen nem tanították, komoly történészek nem foglalkoztak e témakör kutatásával. Ezzel szemben Kelet-Európában már közvetlenül 1945 után többen is megpróbálták megírni legalább saját országuk zsidóságának világháborús történetét. Csaknem 50 évvel később, 1993-ban eme úttörő munkák közül kettő is a magyar olvasók elé került. Két teljesen eltérő jellegű könyvről van szó. Matatias Carp három kötetben foglalta össze, s 1946 és 1948 között Bukarestben publikálta is Holocaust-történetét. Munkáját világszerte ismerik, használják a Holocasut-kutatók. Sas Andor, bár kéziratát valószínűleg publikálásra szánta, végül is nem jelentette meg a szlovákiai Holocaustról szóló jegyzet-töredékeit. Kézírtatos hagyatékából Csanda Gábor próbált kötetet sajtó alá rendezni, de csekély mérvű fáradozását nem koronázta siker. Szakmai szempontból valamivel többre értékelhető Takács Ferenc munkája, aki nem csak fordította, de egyben maga válogatta ki Carp munkájából a szerinte legérdekesebb részeket.

Mind a román, mind pedig a szlovák zsidó Holocaust igen tanulságos történet. 1939 előtt mindkét országban virágzó, viszonylag nagylétszámú zsidó közösségek éltek. (Szlovákiában körülbelül 90 000-en, Romániában mintegy

800 000-en), míg napjainkban már mindkét ország – náci terminológiával – „zsidómentesnek” tekinthető. E két országban először nagy lendülettel láttak neki a zsidók kifosztásának, deportálásának a világháború során, sőt a románok élen jártak a zsidók tömeges lemeszárlásában is, majd Pozsony és Bukarest urai hirtelen véget vetettek a zsidók üldözésének. Az 1942-es szlovákiai és romániai fordulat okairól a mai napig sokat vitáznak a történészek, csak remélhetjük, hogy ha megnyílnak a felvidéki és romániai levéltárak a kutatók előtt, akkor még jobban megismerhetjük e két ország második világháborús történetét.

Erre sajnos Sas Andor munkája nem ad lehetőséget. Sas Andor (1887–1962) a magyar irodalom professzora volt a második világháború után a pozsonyi egyetemen. A Holocaustot túlélő zsidó literátor kéziratát Csanda Gábor NEM rendezte sajtó alá. Bár Csanda utószavában azt állítja, hogy „a Sas-mű történelmi hitelességének, közölt adatai pontosságának megállapításához az e kérdésben ma hozzáférhető legszakoszerűbb ...munkák voltak” segítségére, (251. o.) Csanda nem ismeri a Holocaust történetét, így nem is volt képes Sas Andor tévedéseit, pontatlanságait, hibás és történelmietlen elemzéseit akár egy alapos utószóban, akár magyarázó jegyzetekben javítani. Nem recenzióban, hanem egy lektori véleményben lehetne csak fölörölni azokat az apróbb pontatlanságokat, stílári és szakmai baklövéseket, amelyek szinte végtelen számban sorakoznak e munkában. Ízelítőül csak néhányat említenék meg. Ellentétben azzal, amit Sas állít, Jugoszláviát nem 1940-ben, hanem 1941-ben szállták meg a németek (27. o.); Magyarországon az ú.n. I. zsidótörvényt nem 1939 áprilisában, hanem 1938 tavaszán fogadta el a parlament (30. o.); és a II. zsidótörvényt nem Imrédy, hanem Teleki miniszterelnöksége alatt fogadták el (34. o.); Göring nem 1941 júniusában és nem Himmlert, hanem 1941. július 31-én és Heydrichet utasította, hogy készítse elő a zsidókérdés „végső meg-

oldását”(42. o.); Hans Frank nem csak egyszer járt Krakkóban, a Lengyel Fő-kormányzóság gauleiterének ebben a városban volt a székhelye (44. o.), stb. Csanda nem vállalta a sajtó alá rendezés fáradságos és időtrabló, de mindenképp előtt szakértelmet igénylő munkáját. A könyv riasztó példája annak, hogyan nem szabad kéziratot sajtó alá rendezni. Az idegen szavak, kifejezések és rövidítések jegyzéke is hiányos. Ha a defetizmus és a pauperizáció szerepel a jegyzékben, akkor nehezen érthető, hogy miért maradt ki a Chevra Kadisa (zsidó temetkezési egyesület), a Hasomér Hacair (Az Ifjú Ór, baloldali cionista szervezet) és még jó egytucat idegen kifejezés a jegyzékből. A névmutatónak csúfolt felsorolásban szereplőknek Csanda még a keresztnevét sem volt képes kideríteni, (Wisliceny nevét például következetesen és tévesen Wisliczeny-nek írja) nem beszélve arról, hogy legalább a fontosabb személyek esetében megpróbálkozhatott volna rövid bemutatásukkal.

A fő problémát nem is ezek a tárgyi tévedések és hiányosságok jelentik, hanem az, hogy Sas nem tud válaszolni a fentebb már jelzett kérdésekre: miért hagyták abba 1942 végén a szlovák hatóságok a zsidók deportálását, és a nácik miért túrték ezt. Sasnak az egyébként három változatban is egymás mögé nyomtatott bevezetőben adott magyarázata kevésbé meggyőző. Szerinte elsősorban azért szüneteltették 1944 őszéig, a szlovákiai antifasiszta felkelés kitöréséig a zsidók deportálását, mert néhány döntő német tényezőt megvesztegettek, a zsidók vagyonának szétosztásával jóllaktak a hatóságok és a világhelyzet is kedvezőtlenül alakult a németek szempontjából. (16. o.) Ez utóbbi magyarázat nem felel meg az igazságnak, azonkívül logikátlan is. 1942 nyarán a németek ismét előretörték a keleti fronton, a nyugat-európai második frontnak még híre-hamva sem volt. 1944-re már valóban igen kedvezőtlenül alakult a németek helyzete, de ennek ellenére, a magyar hatóságok közreműködésével megszervezték és végrehajtották több mint

400 000 magyar zsidó deportálását. Az pedig, amit Sas később állít, hogy a Vatikán és a szlovák püspökök tiltakozásának semmiféle hatása sem volt a deportálások leállítására, nem igaz, ez döntő mértékben hozzájárult ehhez. (181. o.) Hilberg ezen kívül azt is valószínűnek tartja, hogy a szlovák hatóságok megorolták a németekre akkor, amikor megtudták, hogy a „független” Horvátországból fejenként 30 márkáért hajlandók voltak elszállítani a zsidókat, míg tőlük egy zsidó deportálásért 500 márkát kértek. A német külügyminisztérium próbált alkudozni, levették volna a tarifát 300 márkára is, de Tisoék megmakacsolták magukat. Az 1942-es deportálások költségeit amúgy is a zsidóktól elvett, kiszarolt és államosított vagyonokból fizették, szerették volna maguknak megtartani az egész összeget. Más kérdés, hogy a németek, akik éppen ezidőtájt a több mint 3 milliós lengyel zsidóság megsemmisítésével voltak elfoglalva, nem is erőltették különösebben a szlovákiai deportálások folytatását.² Szlovákiát egyébként Németország mindvégig bizonyos fokú tapintattal, óvatossággal kezelte. Európa népei számára egyfajta kirakatnak szánták ezt az államot, azt próbálták bizonyítani, hogy nem kívánnak közvetlenül sehol sem uralkodni: még első bábállamuk is független, önálló.

Sas nem ismeri azokat a belső hatalmi harcokat, amelyek során Tiso miniszterelnök háttérbe szorította helyettesét, Vojtech Tukát és Alexander Mach belügyminisztert. A radikális Tuka és Mach politikai veresége egyben a zsidókkal szembeni politika mérséklődéséhez is vezetett, de erről a kortárs Sas nem tudott, nem is tudhatott.³

Sas azonban nem ismeri az európai Holocaust történetét sem. Bevezetőiben szinte egyetlen olyan állítás sincs, amely igaz volna. Ellentétben azzal, amit Sas állít – és Csanda említés nélkül hagy – a francia hatóságok nem német nyomásra, hanem önként hozták az első zsidóellenes rendeleteket; Himmler nem kérte a finn zsidók deportálását, így nem is volt

mit megtagadni; a románok részint deportálták zsidóik egy részét, több száz-ezret meg lemészároltak, agyonverték, halálra éhezettek, stb; Dániában nem gyűjtötták föl azokat a hajókat, amelyekkel a németek Sas szerint deportálni akarták a zsidókat, éppen ellenkezőleg, hajókon, bárkákon mentették át a dán zsidókat Svédországba, a németek pedig vonaton akarták Auschwitzba szállítani a zsidókat; sem Franciaországban, sem Hollandiában nem tűzték ki a keresztények magukra a sárga csillagot; Bulgária több mint 12 ezer tráki és makedóniai zsidót deportáltatott, stb. (13. o.; 35. o.)⁴

Sas történeti visszatekintése is pontatlan, sőt elemzése néhol egyenesen félrevezető. Meg sem említi a szlovákok mély katolicizmusából is táplálkozó antiszemitizmusát, nem ír a felvidéki zsidók elmagyarosodásáról és arról, hogy többségük 1918 előtt a magyarosító kormánypolitika eszköze és lelkes támogatója is volt. Sas ugyan említést tesz arról (48. o.), hogy a „falusi nép” fokozott ellenszenvvel viseltetett a zsidókkal szemben, de ennek semmiféle érdemleges magyarozatát nem adja. Munkája egy másik pontján mint a szlovákiai zsidók elszlovákosodásának bizonyítékát említi, hogy míg 1910-ben a Felvidéken a zsidóknak csak 2,8%-a vallotta magát szlováknak, 1930-ban már 32,2%-a. (119. o.) Az antiszemita szlovák hatóságok inkább arra figyeltek, hogy a zsidók majd 70%-a továbbra is magyar-nak vagy zsidónak vallotta magát... Az eseményeket csak átélő, naiv és tájékozatlan kortárs keserű, de teljesen megalapozatlan vádaskodása csupán, amikor Sas arról ír, hogy ha a gazdag zsidók elég pénzt áldoztak volna, talán meg lehetett volna menteni például Franciaországban, Ausztriában, Hollandiában a zsidók életét. Sas nem tudja, hogy ha egyes náciakat időnként meg is lehetett vesztegetni, a fő döntéshozók és végrehajtók, Hitler, Himmler, Göring, Göbbels, Heydrich és Eichmann fanatikus, vad zsidógyűlölők, elszánt, megvesztegethetetlen tömeggyilkosok

voltak. Már-már tragikomikus az a narratíva, amivel Sas előszámlálja azokat a módszereket, amelyek segítségével meg lehetett volna menteni az európai zsidókat. Szerinte például ki lehetett volna cserélni őket a külföldön internált németekért. Sajnos abban is téved, hogy dél-amerikai államok hajlandók voltak nagyobb számban zsidókat befogadni. (233. o.)

De a tévedések, naiv vagy éppenséggel rosszindulatú elemzések korpatengérében néha föl-fölbukkan egy-egy gyöngyszem is. A szlovákiai Zsidó Tanácsról (amelyet Sas eredeti nevén Zsidó Központnak nevez, Csanda pedig sehol sem közli, hogy ezt a fajta intézményt Európa-szerte Zsidó Tanácsnak nevezi a szakirodalom) igen sok értékes és érdekes adalékot közöl. Gyanítható, hogy apparátusának munkáját közvetlen közelről ismerhette. (66–86. o.) De ebben a fejezetben is előfordul olyan megjegyzés, amelyből kiderül, hogy Sas forrásait, adatait nem képes elemezni. A Zsidó Tanács apparátusának létszámnövekedéséről írva megjegyzi például, hogy míg 1941-ben 10 ezer zsidóra 5 Zsidó Tanács-i alkalmazott, addig 1942 decemberére, a deportálások következtében már minden tízezer tagra 126 alkalmazott és 63 funkcionárius jutott. (83–84. o.) A létszámnövekedésnek a valóságban nem csak a deportálások voltak az okai. Európa-szerte megfigyelhető volt, hogy a zsidók igyekeztek maguknak hasznos munkát és egyben ideig-óráig bizonyos fokú védelmet is jelentő állást találni. Próbáltak dolgozni a nagy lengyelországi gettóknak, a németek számára is termelő üzemekben és nagyon sokan próbáltak bejutni a Zsidó Tanácsok apparátusába is.

A zsidó törvényekről, rendeletekről szóló fejezet (amely máskülönben az egész munka egyik leginformatívabb része) is tele van önismétlő leírásokkal. Nyilvánvaló, hogy Csanda jegyzettörvédeket, kéziratváltozatokat gépelgetett egymás alá.

Takács Ferenc indulatos előszót írt a másik recenzált könyv, Matatias Carp

munkájának magyar változatához. Főlegesen azonban a túlzott indulatok, mivel a román propaganda hiába harogja immáron majd 50 éve, hogy bezeg a románok, ellentétben a magyarokkal, a második világháború idején nem bántották a zsidókat, nekik legfeljebb néhány öreg magyar zsidó hisz, akik pontosan emlékeznek arra, hogy azok a zsidók, akiknek 1944 tavaszán-nyarán sikerült átszökniük a románokhoz Dél-Erdélybe, megmenekültek a deportálástól. Hilberg azonban, és még sokan mások, ismerik a román zsidók második világháborús történetét. A Yad Vashem Studies első húsz évfolyamában (ez a folyóirat megtalálható minden olyan amerikai egyetem könyvtárában, ahol a Holocaustot tanítják és ilyenből legalább 900 van, s a román propaganda már csak ezért sem lehet hatékony) kilenc komoly tanulmány foglalkozik a romániai Holocausttal. A monumentális, 4 kötetes Holocaust-enciklopédia, amely szintén minden nagyobb könyvtárban szabadpolcon található⁵ harmadik kötetében nem kevesebb mint 11 oldalt kapott a román zsidók története, de külön szócikket áldoztak a két Antonescu-nak, a Iasi-i pogromnak és az Odessza-i mérszárlásoknak is.⁶ Jean Ancelet izraeli történész 11 kötetben publikálta a romániai zsidó Holocausttal kapcsolatos legfontosabb dokumentumokat.⁷ Ezeket a munkákat ismeri a Holocaust kérdésében mértékadó nyugati közvélemény. Ilyen körülmények között hiába próbálkozik a román propaganda 1991 júniusában, a Iassi pogrom 50. évfordulóján az USA kongresszusában nyilvánosan elítélték Antonescut, valamint fajüldöző rendszerét és megbélyegezték Petre Roman utódait, akik utcákat neveztek el, szobrokat emeltek a diktátor tiszteletére.

Takács előszavával kapcsolatban nem az a fő kifogásom, hogy a jelenlegi (1993 november) kormányzat egyes történészeinek százaja szerint próbálja meg Horthyt tisztára mosni. Ellentétben azzal amit Takács állít, Horthynak 1944. március 19-e után volt ereje és

befolyása a németek elsősorú miniszterelnök-jelöltjét, Imrédy Bélát félretolni és helyette Sztójay Dömét nevezte ki miniszterelnökké. Ugyanakkor hozzájárult Jaross Andor belügyminiszteri kinevezéséhez és két hírhedten antiszemita államtitkárnak, vitéz Baky Lászlónak és vitéz Endre Lászlónak a működését is eltúrte, egészen 1944 júliusáig, amikor szintén volt hatalma a deportálásokat leállítani. Horthy azzal, hogy 1944 július elején leállította a pesti zsidók deportálását, több tízezer ember életét megmentette. Azzal azonban, hogy csak ekkor avatkozott közbe, tömeggyilkosok cinkosává vált. Ezen a tényen semiféle állami pompával megrendezett újratemetés és a temetésen tolongó megannyi, civilbe öltözött miniszter sem változtathat. Carp idézi azt a talmudi gondolatot, hogy angyal az, aki akár egyetlen egy életet is megment, de gazember, aki egyetlen egy ártatlan embert megkínozzon vagy megöl. (80. o.) Nem is morális értékkételekre, hanem higgadt, tárgyilagos elemzésre van szükség, nem csak Horthy Miklós zsidópolitikájával kapcsolatban, hanem a romániai Holocausttal kapcsolatban is. Ehhez nem sokkal járul hozzá ez a válogatás. Takács már az eredeti munka alcímét is kissé „félrefordította”. „Tények és dokumentumok a romániai zsidók pusztulásáról” alcímet adva e munkának, holott az eredetiben „csak” Suferintele, vagyis szenvedések olvashatók.

Sem a válogatásból, sem Takács Ferenc előszavából nem derül ki, hogy mi volt a romániai Holocaust lényege és melyek voltak sajátos, egyedi vonásai. Tudjuk azt, hogy Románia volt a keleti fronton Németország legfontosabb szövetségese, majd amikor 1944. augusztus 23-a után átállt, ugyanolyan vadul harcolt a nácik és a magyarok ellen is, mint előtte a bolsevikok ellen. Volt időszak, amikor Eichmann vissza akarta vonni Bukarestből szakértőit, arra hivatkozva, hogy a románok nem fogadják meg tanácsait és voltak időszakok, amikor a németeknek kellett megfékezniük a románokat, mert a náci bürokraták számá-

ra túlságosan is gyorsan, rendezetlenül próbálták megoldani a zsidókérdést. Hitler 1941 augusztusában azt mondta Göbbelsnek, hogy a románok jóval radikálisabbak, mint a németek, holott a valóságban jóideig csak egy-két lépéssel előzték meg a németeket. A román Holocaust legfontosabb, egyedi sajátossága az, hogy Németországon kívül egyedül Románia volt az az ország, ahol a megsemmisítő folyamatot (legalábbis 1942 végéig) következetesen végrehajtották. Mindenütt másutt legfeljebb a zsidók elkülönítésére, kifosztására, majd esetenként deportálásukra került sor, de sem a hollandok, sem a franciák, sem a magyarok maguk nem gyilkoltak (a mi esetünkben az egyetlen kivétel az 1942 januári újvidéki vérengzés, mintegy 1000 zsidó halottal). Litvániában és Ukrajna egyes részein is sor került kisebb-nagyobb pogromokra, de a román katonai, rendőri, csendőri hatóságok maguk fosztogattak, deportáltak és gyilkoltak. Minderről sok-sok borzalmas, naturális részletet olvashatunk Carp munkájának magyar változatában.

Nem tudunk meg semmi érdemlegeset azonban a román antiszemitizmus eszmetörténetéről, pedig egész Európában szinte példa nélküli az a vad düh, elszánt következetesség, amivel már a 19. század óta acsarkodott a zsidókra a román értelmiségi elit is. 1930 után széles értelmiségi, középosztályi tömegeket jellemzett Romániában a diktatúra dicsőítése, a modern kultúra, technika elutasítása, a polgári demokrácia megvetése. Az irracionális keresztény-ortodox miszticizmus a xenofób nacionalizmussal és az antiszemitizmussal összekapcsolódva tömegeket mozgósító erővé vált Romániában.⁸ A zsidó a román antiszemiták számára minden ördögi archetípusa lett: a románságtól állítólag idegen demokrácia, liberalizmus, parlamentarizmus megtestesítője, olyan idegen, aki az etnikai tisztaságot és a keresztény hitet is fenyegeti.

Takács Ferenc meg sem próbál rendet teremteni a romániai zsidó Holocaust áldozataival kapcsolatos zavaros

nézetek között. Egymásnak ellentmondó adatokat közöl Carp is az áldozatok számát illetően. Takács szerint kb. 340 ezer zsidót öltek meg a románok, (12. o. Takács F. bevezetője) Carp először 265 000 román zsidó áldozatról beszél, (26. o.) majd 350 000 halottat említ (188. o.) A valóságban még megközelítő pontossággal sem tudjuk megmondani, hogy hány zsidóval végeztek a románok a második világháború idején. Carp maga az első esetben csak a bukovinai és besszarábiai zsidókat számolta össze, míg másodjára egészen Odesszáig végig kísért a németekkel versenyt gyilkoló románokat. De nem tudjuk, hogy ezekben a pogromokban és tömegmészárlásokban hány zsidót öltek meg. Hilberg 270 000-re becsüli a romániai zsidó áldozatok számát, de ő a romániai halottakhoz sorolja az észak-Erdélyből 1944-ben a magyar és német hatóságok által deportált mintegy 150 000 főt is.⁹

Sem Carp munkájából, sem Takács előszavából nem derül ki, hogy a román antiszemiták 1940 után egyértelműen azonosították a zsidókat a bolsevizmussal. 1941-ben pedig ugyanazokat a katonákat, csendőröket, rendőröket küldték vissza Besszarábiába és Bukovinába, akik még jól emlékeztek arra, hogy 1940 júniusában ezeken a tájakon sok zsidó örömmel fogadta az antiszemita román uralom végét és a Vörös Hadsereg bevonulását.

Érdeemes lett volna arról is említést tenni, hogy 1941 nyarán még a német hatóságokat is felhárította, hogy a románok milyen primitív és rendezetlen módon próbálták megoldani a zsidókérdést. A román katonák, csendőrök, mint ez Carp leírásaiból és néhány dokumentumból is kiderül, öldököltek, raboltak, nőket erőszakoltak meg, de például a hullákat sok helyütt temetetlenül az utcákon hagyták, ami őszintén felhárította a németeket. 1941. július 14-én például a Carp által is többször említett von Schobert tábornok, a 11. (és nem XI., ahogy a kötetben szerepel) német hadsereg parancsnoka a román főpa-

rancsnokságon tiltakozott az ellen a módszer ellen, ahogy a zsidókat például Balti körzetében öldökölték a románok.¹⁰ A románokra jellemző volt a tervezés és előkészítés hiánya (főleg ami a temetkezési helyeket és módszereket illeti), az improvizáció (a helyi hatóságok, eljáró közegek magasfokú kezdeményezőképeségről tettek tanúbizonyságot) és legfőképpen az a brutalitás, amelyről sok gyomorforgató részletet olvashatunk Carp könyvében is.

De ebből a munkából és Takács előszavából sem kapunk meggyőző választ arra a kérdésre, hogy 1942 végén végül is miért hagyták abba a zsidók pusztítását a románok? A kérdéskörrel foglalkozó szakirodalom alapján sejthető, hogy ehhez hozzájárulhatott a romániai német hatalmi tényezők közötti rivalizálás, az, hogy túlságosan hamar nyilvánosságra hozták a deportálási terveket és a kudarc előszelét megérezve durva hírlapi támadást intéztek Antonescu ellen. Segítette a román zsidóknak a külföld tiltakozása, elsősorban az USA fenyegetése, hogy az amerikai románok elleni megtorló intézkedésekre kerül sor, ha a belső-román területekről is deportálják a zsidókat. Alexander Safran főrabbi és dr. Wilhelm Filderman rabbi, a romániai zsidóság két vezetője nagy hatással érvelhetett Magyarország és Itália példájával is, rámutatva arra, hogy a magyar és olasz hatóságok sem engedik deportálni a zsidókat. Ezekről sajnos szinte semmit sem olvashatunk Carp munkájának magyar változatában.

Mindezt leírva és újraolvasva a recenzenes fáradtan és szomorúan dől hátra. „Jó” recenzió csak jó könyvekről születhet. Sajtó alá nem rendezett kéziratrövidékről és egy igencsak önkényes, hevenyészett válogatásról csak rosszat és hosszan lehetett írni. Pedig mindkét téma – a szlovákiai és a romániai zsidók Holocaustja – megérdemelt volna ennél jobb könyveket is.

Karsai László

Jegyzetek

- 1 Hilberg, Raul: *The Destruction of the European Jews*. Chicago, Quadrangle Books, 1961. 788. E sokat viatott munka második, bővített, átdolgozott kiadása három kötetben 1985-ben jelent meg. Holmes and Meier. New York-London. 1273.)
- 2 Hilberg: i.m. 728–733.
- 3 A szlovák Holocaustról lásd: Jelinek, Y.: *Slovakia's Internal Policy and the Third Reich, August 1940–February 1941*. *Central European History*, 1971, No. 4. 242–270.; Büchler, Y.: *The Deportation of the Slovakian Jews to the Lublin District of Poland in 1942*. *The Holocaust and Genocide Studies*, 1991, No. 2. 151–165.; Jelinek, Y.: *The CP of Slovakia and the Jews. Ten Years, 1938–1948*. *East-Central Europe*, 1978, No. 2. 186–202.; Lipscher, L.: *Jewish Participation in the Slovak Resistance Movement*. *Soviet Jewish Affairs*, 1977, No. 7. 40–52.; Rotkirchen, L.: *The Slovak Enigma: A Reassessment of the Halt to the Deportations*. *East Central Europe*, 1983, No. 1–2. 3–13.
- 4 A nyugat-európai Holocausttal kapcsolatban lásd: Marrus, M. R.–Paxton, R. O.: *The Nazis and the Jews in Occupied Western Europe*. *Journal of Modern History*, 1982., No. 54., 687–714.; Finnországgal kapcsolatban: Rautkallio, H.: *Finland and the Holocaust. The Rescue of Finland's Jews*. Holocaust Library, New York, 1987, 268.; a bolgár zsidókról: Chary, F. B.: *The Bulgarian Jews and the Final Solution*. Pittsburg, 1972. 246.
- 5 Gutman, Y. (ed.) *Holocaust Encyclopaedia*. New York, 1990.
- 6 Gutman: i. m. III. k. 1289–1300; Antonescuékról lásd: I. k. 74–77.; Jasíról: II. k. 709–711. Odesszáról: III. k. 1080–1081.
- 7 Ancel, J.: *Documents Concerning the Fate of the Romanian Jewry during the Holocaust*. Jerusalem, 1986. I–XI.
- 8 Erről részletesen lásd: Volovici, L.: *Nationalist Ideology and Antisemitism. The Case of Romanian Intellectuals in the 1930s*. New York-London, 1991. 213.
- 9 Hilberg: i. m. 767.
- 10 Ancel, J.: *The Romanian Way of Solving the „Jewish Problem” in Bessarabia and Bukovina, June–July, 1941*. *Yad Vashem Studies*, 1988. Vol. XIX. 229.